

A HATODIK AQUINCUMI MITHRAEUM FELTÁRÁSA

MILBICH TAMÁS¹Magyar Régészet 14. évf. (2025) 1. szám, pp. 25–30. <https://doi.org/10.36245/mr.2025.1.2>

Az aquincumi katonaváros északkeleti területén végzett feltárás során egy kis méretű Mithras-szentély látott napvilágot. Az újonnan feltárt szentélyt jellegzetes formája és a kultuszhoz köthető leletek alapján lehetett azonosítani. Az aquincumi településkomplexum területén így már hat mithraeum építészeti maradványai ismertek. A közelmúltban feltárt az első, amelyet a katonavárosban fedeztek fel. Az emlék rendhagyó módon nem eredeti helyén, hanem több részben kiemelve és újra összeillesztve kerül majd bemutatásra.

Kulcsszavak: Aquincum, Mithras-szentély, római kor, szakrális építészet

2023 nyarán tovább folytatódott az egykori Óbudai Szeszgyár területén 2017 óta zajló feltárássorozat. Az újonnan megnyitott terület a 2017. évi próbaásatás eredményei alapján felvázolt topográfiai helyzetnek (BUDAI-BALOGH 2020) megfelelően az aquincumi katonaváros északi beépítési határán belül feküdt. Ennek következtében az egykori gyáráépítkezések által megkímélt területrészekben minden korábbi feltárási ütemnél sűrűbb városi szövet jelentkezett két-három, helyenként ennél jóval több római kori réteggel. Számos falalapozás, több esetben felmenő falak maradványainak feltárására is sor került (1. kép). A falak egymáshoz viszonyított helyzete, valamint tájolásuk alapján három építési periódust lehetett elkülöníteni. A periódusok pontosabb meghatározása csak a leletanyag feldolgozásával válik majd lehetségessé. Az épületek falmaradványai között kutak, tárolóvermek, szemetesgödrök, valamint fával bélelt latrinák (2. kép) kaptak helyet. A római kori rétegekből és objektumokból kiemelkedő mennyiségű, több száz ládányi leletanyag — benne műhelybélyeges terra sigillata edények, fazekas nyomóminták, legiobélyeges téglák, ép kerámiaedények, bronzfibulák és övcsatok, valamint több mint száz római kori érme — került az Aquincumi Múzeum gyűjteményébe. A leletanyag kora a Kr. u. 1. századtól a Kr. u. 4. századig ível.

Az ásatás legjelentősebb eredménye egy kis méretű mithraeum feltárása volt. A modern kori bolygatások (építkezések, közművesítések) által részben roncsolt, csonkított építmény egykori rendeltetését jellegzetes alaprajzi elrendezése és a Mithras-kultuszhoz köthető leletek egyértelműen meghatározták. A *tribunus laticlavus*-ház szentélyének feltárása (1978–1979) óta először látott napvilágot ilyen jellegű szakrális épít-

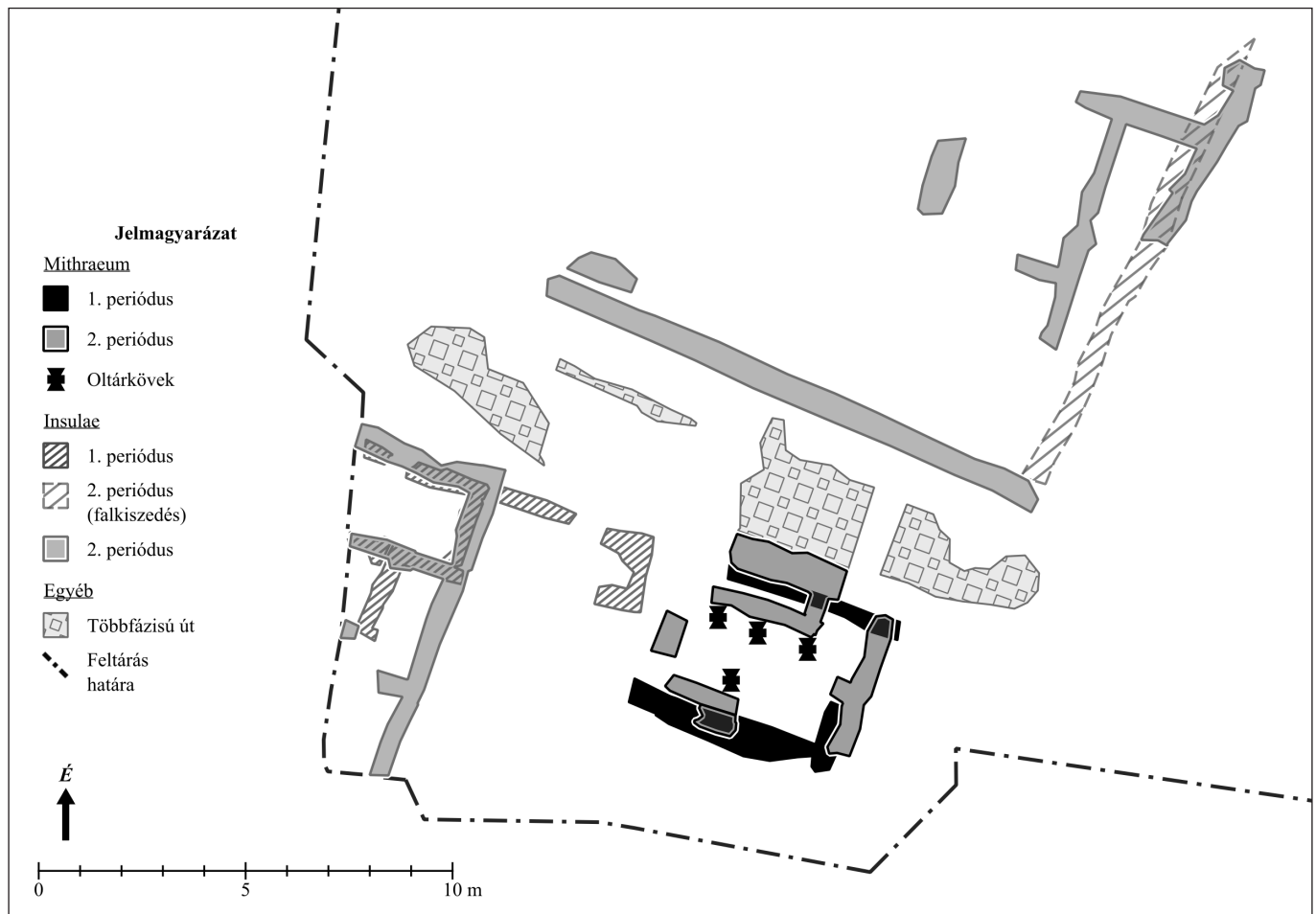

1. kép. A terület déli részén kirajzolódó sűrű városszövet feltárás közben (fotó: Milbich Tamás, Budapesti Történeti Múzeum)

2. kép. Fával bélelt latrina (fotó: Milbich Tamás, Budapesti Történeti Múzeum)

¹ Régész, BTM Aquincumi Múzeum Ókortörténeti Főosztály; e-mail: milbich.tamas@btm.hu

3. kép. A mithraeum elhelyezkedése és falainak periódusai (térkép: Imre-Horváth Sándor; Budapesti Történeti Múzeum)

mény az egykori tartományközpont területén. Az aquincumi településkomplexum egészét figyelembe véve a szeszgyári mithraeum már a hatodik a sorban, a katonaváros területén — az elmúlt 250 évben gyűjtött számos mithraikus szórványlelet ellenére — mindössze az első (3. kép). A hatos szám különleges rangot biztosít Aquincum számára a Mithras-kutatásban, az Alpoktól északra ugyanis egyetlen más római kori település sem rendelkezik ennyi régészetileg azonosított mithraeummal.

A Mithras-szentély a feltárási terület déli szélén jelentkezett egy kelet-nyugati irányú utca déli oldalán (4. kép). Tájolása az eddig ismert aquincumi mithraeumokhoz hasonlóan kelet-nyugati, bejárata kelet felől nyílt. Itt, a fal tövében kőhasáb feküdt, amely a *cella* mélyebben fekvő padlószintjére vezető lépcső egyik foka lehetett. A Mithras-szentélyekre jellemző, hogy belső terük járószintje lemélyített, amely a barlangszerű belső teret volt hivatott hangsúlyozni. Építészeti analógiák alapján feltételezhető, hogy kelet felől egy előtér kapcsolódott az építményhez, ennek azonban régészeti nyoma nem őrződött meg.

A hossz tengely nyugati végében egy habarcsba rakott, kis méretű mészkövekből kialakított, hasáb alakú bázis állt. A homlokzati és oldalsó síkjain vakolt, hátsó felén kezeletlenül hagyott tömb feltehetőleg a kultuszkép bázisául szolgált. Felső része elpusztult, csaplyuk nyomát ezért nem lehetett benne felismerni. A posztamens hátsó, vakolatlan síkjával eredetileg a szentély nyugati zárófalának támaszkodhatott, azonban az építménnyel egyértelműen kapcsolatba hozható észak-déli tájolású falmaradványt ebben a vonalban nem sikerült azonosítani.

Az északi pódium keleti zárófala egyértelműen azonosítható volt, nyugati vége viszont egy újkori bolygatás következtében megsemmisült. A pódiumfal hevenyészve rakott, vékony falazat. Előtte, a letaposott földpadlón *in situ* őrződött meg három köemlék. Az egymástól azonos távolságra álló kövek művészi szempontból nem alkotnak homogén sorozatot: anyagban, méretben és kialakításban is eltérnek egymástól (5. kép).

4. kép. A kelet-nyugati irányú, többretegű útfelület, tőle jobbra a szentély északi zárófala (fotó: Milbich Tamás, Budapesti Történeti Múzeum)

5. kép. A 3. oltárkő előkerülése, körülötte a szentély belsejét kitöltő tetőomladék (fotó: Milbich Tamás, Budapesti Történeti Múzeum)

A nyugati oltárkő (35,0×18,5×17,5 cm) anyaga budakalászi travertin. Valójában nem is oltárforma, hanem egy felfelé szűkülő, trapéz átmetszetű hasáb lábazati és párkányzati részek nélkül. Tetején enyhe homorodás szolgál áldozatbemutatásra. A középső oltár (29,5×17,0×9,5 cm) anyaga homokkő. Lábazata és párkányzata egyszerűen profilált, felső része háromszög motívumokkal díszített. A teteje sérült, de jobb oldalán felismerhető az ital- vagy égőáldozat számára kialakított négyszögletes mélyedés. A pódiumfal keleti végében álló kő (39,5×18,5×17,5 cm) budakalászi travertinből készült egyszerűen profilált lábazattal és párkányzattal. A párkányzatot és lábazatot alkotó léctagok nem vízszintesek, hanem két szélükön lefelé görbülnek. Egyszerű formája miatt elképzelhető, hogy nem oltárkőként, hanem szoborbázisként szolgált. A homlokzati oldalon kisebb-nagyobb foltokban megőrződött a festés előtt felszínre felvitt meszes bevonat. Festémaradványok azonban szabad szemmel nem érzékelhetők.

A *cella* déli oldalát egy újkori téglacsatorna árkának kiásásakor roncsolták, részben meg is semmisítették. A vizsgálható szakasz alapján azonban úgy tűnik, hogy a pódiumfal közvetlenül a zárófalnak támaszkodott, tulajdonképpeni pódium nem készült.

A déli pódiumfal előtt álló egykori köemlékekből csak a középső szakaszon őrződött meg egy lapos kőlapon álló, homokkőből faragott oltárkő. Az oltár lábazattól felfelé eső része modern bolygatás következtében letört, és elmozdult a helyéről. Az oltárka kőfaragás szempontjából ugyanazt az alacsony művészi színvonalat képviseli, mint az északi pódiumfal előtt álló darabok, csak hogy azokkal ellentétben teljes felületén megőrizte eredeti festését.

A fehér színű alapozást követően piros színnel festett vonalazással díszítették. Felső része letört és elveszett. Az oltártörzs egyes síkjai piros színű keretezést kaptak. Az oldalsó képmezők közepén egy-egy szoláris szimbólum kapott helyet. A szimbólum egy központi korongból és nyolc, végein egy-egy ponttal ellátott, elliptikus formájú sugárból áll. Az oltártörzs homlokzati síkjára továbbra is piros festéssel, a TRASI/TO(!) felirat került (6. kép).

6. kép. A TRASI/TO(!) feliratú festett oltárkő (fotó: Komjáthy Péter, Budapesti Történeti Múzeum)

Az épületomladék eltávolítását követően a kis méretű és aszimmetrikus *cella* középtengelyében, a posztamenssel átellenben egy nagypatás koponyája került elő, amely alatt egy mécses feküdt. A mécses az Iványi VIII. típus palmettafogós, három lángnyílással ellátott változata (IVÁNYI 1935, 13; 7. kép). Tetején fenyőgally-keretben egy jobbra ugró, meghatározhatatlan fajú állat látható. A mécses helyi gyártmány, előállításával foglalkozó fazekasműhely a katonaváros északnyugati szélén régészetileg is azonosított (VAMOS 2014, 143). A szentélyen kívüli épületomladékból egy tardosi vörös mészkőből faragott kőtáltöredék (8. kép) mellett talán még egy három figurát ábrázoló ólomvotív hozható kapcsolatba a mithraeum inventárjával (9. kép). Ez utóbbi a pannoniai ólomvotívok azon típusába tartozik, amely két oszlop által tartott *tympanon* alatt egy istenséget vagy istentriáaszt ábrázol. A síköntvényt az alján kialakított köpüs végződés segítségével lehetett nyélre rögzíteni. A tárgy belterén átvezetett növényfüzér alatt egy nagyobb, két oldalt pedig egy-egy kisebb méretű, hegyes fejdísz viselő, dúsan redőzött, ujjatlan, térd fölé érő *tunicát* viselő nőalak áll. Maga az ólomvotív-típus Pannoniában és azon belül Aquincumban is kifejezetten női istenségek kultuszához kapcsolódik, rendkívül ritkán készül férfiistenség-ábrázolással (ZSIDI 2000, 324–327), mithraikus célú felhasználása pedig egyáltalán nem ismert. Ennek ellenére nem elképzelhetetlen, hogy félreértés vagy szándékos átértelmezés folytán (fríg sapkás Mithras és a két *dadophoros*: Cautes és Cautopates) mégiscsak egy mithraeumban vált fogadalmi ajándékká.

A 2023–2025. évi feltárások keretében a rendkívül kis méretű (kb. 4,2×3,9 m) Mithras-szentély két építési periódusát figyeltük meg. Az eddig tárgyalt, a második építési periódust képviselő szentély közvetlenül a korábbi falakra épült, azokhoz képest kis mértékben északi és keleti irányba tolódott. Mindkét periódus kötőanyag nélküli alapfalakkal és habarcsba rakott kövekből készült felmenőfallal készült. A beszakadt tető-

7. kép. Iványi VIII. típusú, palmettafogós, háromágú mécses (fotó: Komjáthy Péter, Budapesti Történeti Múzeum)

8. kép. Tardosi mészkőből faragott kőtál töredéke (fotó: Komjáthy Péter, Budapesti Történeti Múzeum)

9. kép. Három, csúcsos fejedőt viselő figurát ábrázoló ólomvotív (fotó: Komjáthy Péter, Budapesti Történeti Múzeum)

10. kép. Fríg sapkás, sárga ruhás férfit ábrázoló falfestmény töredéke (fotó: Komjáthy Péter, Budapesti Történeti Múzeum)

omladék alapján saját, *tegulákkal* fedett tetőszerkezete volt, kapcsolódása más épülethez nem bizonyított. Padlósíntje az úttest legkorábbi járófelületénél is mélyebben húzódott. A *cella* letaposott földpadlója alatti planírrétegben egy mithraikus tematikájú — fríg sapkás, sárga ruhás férfit ábrázoló — falfestmény töredékei feküdtek (10. kép). Mivel ebbe a freskóomladékba alapozták az északi pódiumfalat, ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a mithraeumnak legalább kétperiódusúnak kellett lennie.

A mithraeum egykori felszereléséhez sorolható egyéb leletek — maga a kultuskép, valamint további oltárok, szobrok és bázisok, kultikus edények, állatsontok — a feltárássra átengedett terület egyéb pontjain sem kerültek elő.

A szentélynek volt tehát egy korábbi, Kr. u. 2. századi periódusa, a második periódus pedig legkésőbb a 260-as évtizedben ért véget; azonban a látszólag rendezett, békés kiürítés, a fontosabb és értékesebb berendezési tárgyak elszállítása alapján az sem zárható ki, hogy a mithraeum felhagyása már a város elnéptelenedése előtt megtörtént.

A szeszgyári mithraeum működésének legkésőbb a Kr. u. 260. évi nagy barbár betöréssel kezdődő instabil időszak vetett véget (FPA V, 177–181). A Szeszgyár telkén végzett régészeti kutatások alapján is úgy tűnik, hogy a katonaváros északkeleti külvárosa a század utolsó harmadára elnéptelenedett, és a későbbiekben sem települt újra. A város Kr. u. 3. századi beépítési és közigazgatási határa között szabadon hagyott széles sáv legkésőbb a Kr. u. 4. század elején temetkezőhellyé vált, és ezzel egyidejűleg megkezdődtek a betemetkezések a felhagyott városi épületek közé is.

A szeszgyári mithraeum az első katonavárosban feltárt Mithras-szentély, épp ezért nem lehet eldönteni, hogy szokatlanul kis méretével és csak egy igazi pódiummal felszerelt *cellájával* mennyire tekinthető szokványos építészeti megoldásnak ezen a településen. Amennyiben ez a „családi” méret megszokottnak számított, úgy a katonavárosi mithraikus szórványleletek jóval sűrűbb szentélyhálózatot alkothattak, mint a polgárvárosban.

2024-ben egyeztetés kezdődött a Budapesti Történeti Múzeum, az ingatlanfejlesztő cég, valamint az örökségvédelmi hatóság részvételével, és az a megállapodás született, hogy a Mithras-szentélyt kiemelik, és a későbbiekben az épülő lakótelep egy közeli, hozzáférhető pontján újra összerakva bemutatják. A falak kiemelését és az ehhez szükséges előkészítő munkát az ArcheoJedi Kft. végezte el 2025. március és április eleje között. A falmaradványokat befóliázták, majd alávágást követően acélapokat csúsztattak alájuk. A lapok alá masszív, acélgerendákból álló szerkezetet építettek, majd erre zsalutáblákból és fagerendákból dobozt ácsoltak, amelyet szitált murvazúsalékkal töltöttek fel. A szentélyt ily módon négy különálló darabra osztották, majd április elején több részletben kiemelték az ásatási területről. A kiemelt elemeket a végleges kiállítási helyükre szállítást megelőzően egy ideiglenes védőépületben deponálják (11. kép). A szentély megőrzött és kiemelt falait eredeti tájolás szerint mutatják be az újonnan épülő lakópark területén. A mithraeum bemutatásának módja és annak védőépülete tervezés alatt áll.

11. kép. A szentély „bedobozolt” keleti zárófalának kiemelése
(fotó: Milbich Tamás, Budapesti Történeti Múzeum)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Budai Balogh, T. (2020). Sörgyári capriccio. Topográfiai kutatások az aquincumi canabae északkeleti határában (Capriccio in a distillery. Topographic research on the northeast border of the Aquincum canabae). *Aquincumi Füzetek* 24, 139–195.

Milbich Tamás • A hatodik aquincumi mithraeum feltárása

Iványi, D. (1935). *Die pannonischen Lampen*. DissPann II.2.

Kovács, P. (szerk.) (2008). *Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CCXXXV usque ad a. CCLXXXIV. Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között*. Budapest.

Vámos, P. (2014). *Az aquincumi katonaváros fazekasipara. (Pottery Industry of the Aquincum Military Town)*. PhD disszertáció, kézirat, Budapest.

Zsidi, P. (2000). Bleivotive aus Aquincum. *Kölner Jahrbuch* 33, 313–328.

Szilas, G., Budai Balogh, T., Kisjuhász V., Papp A., Szabó N. (2020). Hatezer év rétegsora. Előzetes jelentés az egykori Óbudai Szeszgyár (Buszesz) területén végzett megelőző feltárásról. *Magyar Régészet* 9:4, 1–12.

AJÁNLOTT IRODALOM

Zsidi P. (2018). *Mithras Aquincumban. A Symphorus Mithraeum*. Budapest: Archaeolingua.

Tóth I. (2003). *Mithras Pannonicus*. Esszék (Essays, Specimina nova dissertationum ex institutis historicis Universitatis Quinqueecclesiensis) XVII, Pécs–Budapest: Martin Opitz.

Kocsis L. (1991) A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legiotáborban (összefoglalás). *Budapest Régészete* 28, 141–197. https://epa.oszk.hu/02000/02007/00031/pdf/EPA2007_bp_regis-egei_28_1991_141-197.pdf